

WSPÓLPRACA TRANSGRANICZNA JAKO CZYNNIK ROZWOJU REGIONALNEGO

MARZANNA PONIATOWICZ*

1. WPROWADZENIE

Współpraca transgraniczna stanowi ważny element procesów integracyjnych w Europie. W Polsce od początku lat dziewięćdziesiątych obserwuje się wzrost zainteresowania tą problematyką. Zachodząca w naszym kraju transformacja ustrojowa objęła w szczególności obszary przygraniczne. Kontakty przygraniczne zmieniły charakter tych terenów. Granice polityczne przekształciły się w granice ekonomiczne. Zwiększył się ruch przygraniczny, a w konsekwencji zmieniła się sytuacja społeczno-gospodarcza regionów przygranicznych.

Negatywne tendencje w tym zakresie odnotowano w 1998 r., kiedy to wprowadzono nowe przepisy ruchu transgranicznego, przede wszystkim na granicy polsko-rosyjskiej i polsko-białoruskiej. Spowodowało to znaczne ograniczenie kontaktów handlowych, załamanie się handlu bazarowego, a w konsekwencji ogromne straty w handlu hurtowym i detalicznym na obszarach przygranicznych oraz narastające tam zjawisko bezrobocia.

Sytuacja ta pokazała, jak ważną rolę odgrywa współpraca transgraniczna jako czynnik rozwoju regionalnego. Jest to szczególnie aktualny temat w kontekście akcesji naszego kraju do Wspólnoty i konieczności uszczelnienia granicy wschodniej jako przyszłej, zewnętrznej granicy Unii Europejskiej.

2. REGION JAKO OBSZAR WSPÓLPRACY TRANSGRANICZNEJ

Pojęciem wyjściowym naszych rozważań jest region. W literaturze przedmiotu funkcjonuje około stu jego definicji. Według Zgromadzenia Regionów Europy, organizacji powstałej w 1985 r. i zrzeszającej reprezentacje ponad 200 regionów europejskich, region to podporządkowana bezpośrednio szczeblowi centralnemu jednostka terytorialna, posiadająca reprezentację polityczną. Jest to więc największa część terytorium kraju i jednocześnie pośrednie ogniwo zarządzania między władzą centralną a lokalną.

* Dr Marzanna Poniatowicz, Uniwersytet w Białymstoku.

Słownik rozwoju regionalnego podaje cztery podstawowe cechy regionu [3, s. 42]:

- stanowi on wspólnotę interesów gospodarczych;
- posiada reprezentację polityczną pochodzącą z wyborów;
- występują w nim więzi społeczne, oparte na poczuciu wspólnej tożsamości regionalnej;
- jest on bezpośrednio podporządkowany szczeblowi centralnemu.

Istnieje wiele typów regionów, np. ekonomiczne, geograficzno-fizyczne, administracyjne, historyczne. Biorąc pod uwagę przygraniczne położenie regionu, możemy wyróżnić regiony: nadgraniczne, transgraniczne i euroregiony.

Region nadgraniczny jest to region położony po jednej stronie granicy państwa. Region terytorialny, który wchodzi w skład dwóch lub więcej państw położonych po obu stronach granicy państwowej zwany jest **regionem transgranicznym**. Natomiast **euroregion** stanowi najwyższą i sformalizowaną formę współpracy transgranicznej prowadzonej przez władze regionalne i lokalne oraz struktury gospodarcze i społeczne [7, s. 21–24].

Współpraca euroregionalna wyróżnia się następującymi cechami:

- wyższym stopniem instytucjonalizacji kontaktów transgranicznych (powołuje się np. rady euroregionów, sekretariaty, grupy robocze itp.);
- specyficznym charakterem powoływania euroregionu zarówno z inicjatywy podmiotów lokalnych, regionalnych, jak i rządowych.

Interesującej klasyfikacji regionów nadgranicznych dokonał Z. Chojnicki, który wyróżnił:

- izolowane regiony nadgraniczne, w których ze względu na skrajnie niekorzystne warunki wymiana transgraniczna praktycznie nie występuje;
- koegzystujące regiony nadgraniczne, występujące w przypadku częściowo otwartych granic i ograniczonego zakresu wymiany transgranicznej;
- współpracujące regiony nadgraniczne, w których ma miejsce stabilizacja sytuacji ekonomicznej i społecznej, a szeroka wymiana transgraniczna prowadzi do rozwoju tych regionów;
- zintegrowane regiony nadgraniczne, występujące w sytuacji, gdy gospodarki obu krajów są funkcjonalnie połączone i przez granicę odbywa się swobodny ruch osób, towarów i kapitału [1, s. 23–25].

3. PODSTAWY PRAWNE WSPÓŁPRACY TRANSGRANICZNEJ

Prawne ramy współpracy transgranicznej określa **Europejska konwencja ramowa o współpracy przygranicznej między związkami i władzami terytorialnymi (tzw. Konwencja Madrycka)**. Jest to dokument Rady Europy, który przedłożono do podpisu państwom członkowskim 21 maja 1980 r. w Madrycie. Konwencja składa się z 13 artykułów. Jej celem jest ułatwianie i wspieranie współpracy transgranicznej. Polska stała się stroną Konwencji 19 czerwca 1993 r. [9, s. 59].

Konwencja definiuje współpracę transgraniczną jako „każde wspólnie podjęte działanie mające na celu umocnienie i dalszy rozwój sąsiedzkich kontaktów między wspólnotami i władzami terytorialnymi dwóch lub większej liczby umawiających się stron, jak również zawarcie porozumień i przyjęcie uzgodnień koniecznych realizacji takich zamierzeń” (art. 2, ust. 1). Ponadto w Konwencji stwierdzono, że „współpraca transgraniczna ograniczona jest ramami właściwości wspólnot i władz terytorialnych, w sposób określony przez prawo wewnętrzne” (art. 2, ust. 1). Podkreślono więc tutaj zasadę pierwszeństwa prawa wewnętrznego państwa w stosunku do umów zawieranych przez poszczególne strony współpracy [9, s. 30].

Kolejnym europejskim aktem prawnym określającym ramy formalnoprawne oraz formy uczestnictwa społeczności lokalnych w kontaktach międzynarodowych jest **Europejska Karta Samorządu Terytorialnego (EKST)**. Jest to umowa międzynarodowa podpisana w Strasburgu 15 października 1985 r. Polska ratyfikowała Kartę 26 kwietnia 1993 r. EKST stanowi zbiór gwarancji dotyczących statusu i uprawnień samorządów lokalnych. Zgodnie z tym dokumentem społeczności lokalne (art. 10):

- mają prawo współpracować z innymi społecznościami lokalnymi oraz zrzeszać się z nimi w celu realizacji zadań, które stanowią przedmiot ich wspólnego zainteresowania;
- mogą współpracować ze społecznościami innych państw na warunkach przewidzianych prawem.

Innym dokumentem regulującym problematykę współpracy transgranicznej jest **Europejska Karta Samorządu Regionalnego (EKSR)**. Została ona przyjęta na IV sesji Kongresu Władz Lokalnych i Regionalnych Europy w dniach 3–5 czerwca 1997 r. w Strasburgu. Nie jest to wprawdzie akt, który jest już źródłem prawa obowiązującego. Polska do chwili obecnej jeszcze go nie ratyfikowała. Zgodnie z art. 8 tego dokumentu:

„1. W dziedzinach objętych ich kompetencjami regiony powinny być upoważnione do podejmowania współpracy międzyregionalnej i transgranicznej zgodnie z procedurami nałożonymi przez prawo wewnętrzne. Współpraca ta powinna być prowadzona zgodnie z prawem wewnętrznym i międzynarodowymi zobowiązaniami państwa.

2. Regiony, tworzące część obszaru transgranicznego, mogą, z poszanowaniem przepisów wszystkich systemów prawnych, których to dotyczy i prawa międzynarodowego, utworzyć sobie wspólne organy wykonawcze lub ustawodawcze. Akty prawne wydawane przez te organy powinny być poddawane procedurom kompetentnych sądów w takim samym zakresie, jak akty stanowione przez ciała regionalne, zgodnie z zasadami ustalonymi w istniejących traktatach regulujących te sprawy.

3. Stosunki międzynarodowe i transgraniczne regionów powinny podlegać umowom międzynarodowym w zakresie ich stosowania”.

Ważnym dokumentem w dziedzinie współpracy transgranicznej jest **Europejska Karta Regionów Granicznych i Transgranicznych**. Została ona uchwalona 20 listopada 1981 r. w EUROREGIO na pograniczu Niemiec i Holandii. Dokument ten został zmodyfikowany w dniu 1 grudnia 1995 r. w związku ze zmianami zachodzącymi w Europie Środkowo-Wschodniej. Zgodnie z Kartą współpraca transgraniczna powinna łagodzić negatywne skutki istnienia granicy, a podstawowymi celami tej współpracy są [10, s. 35]:

- nowa jakość granic jako obszarów spotkań;
- umacnianie warunków gospodarczych i społeczno-kulturalnych;
- ujednoczenie zagospodarowania przestrzennego w Europie;
- niwelowanie gospodarczych oraz infrastrukturalnych przeszkód i dysproporcji.

Cele te należy realizować poprzez następujące przedsięwzięcia:

- intensyfikację transgranicznego zagospodarowania przestrzennego i polityki regionalnej;
- umacnianie regionów granicznych we współzawodnictwie europejskim;
- poprawę infrastruktury komunikacyjnej;
- doskonalenie transgranicznej ochrony środowiska;
- rozwiązywanie problemów przygranicznego ruchu osobowego;
- wspieranie transgranicznej współpracy kulturalnej.

Szczegółowe ramy formalne współpracy transgranicznej określają **traktaty międzypaństwowe**. Na ich podstawie zawierane są stosowne **umowy i porozumienia**. W ostatnich latach nasz kraj zawarł kilkanaście takich umów i porozumień ze wszystkimi sąsiadami. Przykładowo ramy współpracy transgranicznej na granicy wschodniej Polski zostały określone przez [4, s. 11]:

1. Umowę między Rządem RP a Rządem Ukrainy o handlu i współpracy gospodarczej z 4 października 1991 r.
2. Traktat między RP a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy z 18 maja 1992 r.
3. Porozumienie między Rządem RP a Rządem Republiki Białorusi o głównych zasadach współpracy transgranicznej, sporządzone w Warszawie 24 kwietnia 1992 r.
4. Porozumienie między Rządem RP a Rządem Ukrainy o współpracy transgranicznej, sporządzone w Kijowie 24 maja 1993 r.
5. Traktat między RP a Republiką Litewską o przyjaznych stosunkach i dobrośsiedzkiej współpracy z 28 kwietnia 1994 r.
6. Umowę między Rządem RP a Rządem Republiki Litewskiej o współpracy transgranicznej, sporządzoną w Wilnie 16 września 1995 r.

W 1971 r. w Niemczech powstała organizacja, która odgrywa istotną rolę w zakresie funkcjonowania regionów przygranicznych. Jest to **Stowarzyszenie Europejskich Regionów Granicznych (SERG)**. Do jego podstawowych celów działania należy zaliczyć:

- eksponowanie specyficznych problemów regionów przygranicznych;

- reprezentowanie ich interesów wobec narodowych i międzynarodowych parlamentów, organów władzy i instytucji;
- inicjowanie, wspieranie i koordynowanie współpracy transgranicznej w Europie;
- wymiana doświadczeń i informacji między regionami granicznymi.

4. ZAKRES, KORZYŚCI I BARIERY WSPÓLPRACY TRANSGRANICZNEJ

Współpraca transgraniczna ma miejsce na następujących płaszczyznach: gospodarki, handlu i usług, infrastruktury (technicznej i społecznej), nauki, kultury, turystyki, gospodarki przestrzennej oraz ochrony środowiska.

Generalny cel współpracy transgranicznej został określony w Europejskiej Karcie Regionów Granicznych i Transgranicznych. Stwierdza się w niej, że „celem działań w regionach granicznych oraz współpracy transgranicznej jest niwelowanie przeszkód i usuwanie kwestii mogących dzielić te regiony” [4, s. 15].

Szczegółowe **cele współpracy transgranicznej** można określić następująco:

- aktywizacja gospodarcza i rozwój ekonomiczny obszarów przygranicznych;
- rozwój i modernizacja infrastruktury technicznej, głównie wokół przejść granicznych;
- wyrównywanie i poprawa warunków życiowych ludności;
- usprawnianie ruchu granicznego;
- wymiana doświadczeń i informacji dotyczących rynku pracy;
- rozwój turystyki w obszarze przygranicznym;
- wymiana kulturalna;
- współpraca w dziedzinie szkolnictwa;
- współpraca w dziedzinie planowania przestrzennego;
- ochrona i poprawa stanu środowiska przyrodniczego;
- współpraca w zapobieganiu i zwalczaniu klęsk żywiołowych.

Należy pamiętać, że obok korzyści istnieją także **bariery współdziałania obszarów przygranicznych**. Mają one inny charakter na pograniczu wschodnim i zachodnim. Zachodnia granica Polski jest łatwa do przekroczenia, praktycznie „nieodczuwalna”. Wschodnia granica wymaga posiadania wiz, zaproszeń, określonej sumy pieniędzy na każdy dzień pobytu. W przypadku wejścia Polski do UE granica ta może pełnić funkcję „rozdzielającą” [5, s. 35–36].

Bariery współpracy transgranicznej można podzielić na: formalnoprawne, instytucjonalne, infrastrukturalne, finansowe, gospodarcze, społeczne i środowiskowe [2, s. 179]. Scharakteryzowano je w tabeli 1.

Tabela 1. Ograniczenia współpracy transgranicznej

I. Ograniczenia formalnoprawne
<ul style="list-style-type: none"> – brak odpowiednich przepisów prawnych – brak spójności przepisów – niestabilność przepisów – różnice w podziale administracyjnym i prawnym – skomplikowana procedura zawierania umów
II. Ograniczenia instytucjonalne
<ul style="list-style-type: none"> – brak odpowiednich instytucji i urzędów – mała aktywność urzędów w nawiązywaniu współpracy – częste zmiany (reorganizacje) instytucji i władz – partnerów współpracy – słaba koordynacja między instytucjami w zakresie współpracy – słabo rozwinięty system informacji
III. Ograniczenia infrastrukturalne
<ul style="list-style-type: none"> – mała liczba i przepustowość przejść granicznych – słabe zagospodarowanie infrastrukturalne przejść – dekapitalizacja infrastruktury – słaba dostępność komunikacyjna regionów przygranicznych (zwłaszcza na wschodzie kraju) – niedorozwój infrastruktury telekomunikacyjnej
IV. Ograniczenia finansowe
<ul style="list-style-type: none"> – ograniczona wielkość własnych środków – ograniczona wielkość środków pomocowych UE przeznaczanych na współpracę transgraniczną – brak efektywnego systemu zabezpieczeń finansowych transakcji handlowych z partnerami zagranicznymi
V. Ograniczenia gospodarcze
<ul style="list-style-type: none"> – asymetria w poziomie rozwoju gospodarczego partnerów współpracy – odmienność systemów gospodarczych – brak silnej reprezentacji podmiotów gospodarczych
VI. Ograniczenia społeczne
<ul style="list-style-type: none"> – bariera językowa – negatywne stereotypy sąsiadów – nietolerancja obcokrajowców – różnice w mentalności – obawy przed napływem obcego kapitału i dominacją ekonomiczną
VII. Ograniczenia środowiskowe
<ul style="list-style-type: none"> – istnienie dużych odległości – przeszkody naturalne typu rzeki, góry itp. – zły stan środowiska

Źródło: [2, s. 179].

5. EUROREGION JAKO ZINSTYTUCJONALIZOWANA FORMA WSPÓLPRACY REGIONÓW PRZYGRANICZNYCH

Najwyższą formą współpracy transgranicznej są euroregiony. Nazwa *euroregion* pochodzi od najstarszej inicjatywy współpracy transgranicznej – Euroregio, która została powołana do życia w 1958 r. na obszarze przylegającym do granicy holendersko-niemieckiej, pomiędzy rzekami Ren, Ems i IJssel [6, s. 1].

Euroregiony stanowią zinstytucjonalizowaną formę współpracy regionów przygranicznych dwóch lub więcej państw. Szczegółowe zasady ich działania określają regulaminy, statuty oraz porozumienia. W ramach euroregionów tworzy się wspólne organy koordynujące. Na strukturę organizacyjną typowego euroregionu składają się: zgromadzenie, zarząd, grupy robocze i sekretariat. Należy podkreślić, że jednostki terytorialne organizujące się w formie współpracy euroregionalnej działają zgodnie z prawem obowiązującym w kraju macierzystym [3, s. 13].

W Europie istnieje około 100 euroregionów; w Polsce do końca 2000 r. powstało ich 14 (tabela 2).

Tabela 2. Euroregiony na granicach Polski

Lp.	Nazwa euroregionu	Rok utworzenia	Strony porozumienia
1.	<i>Nysa</i>	1991	Polska, Niemcy, Czechy
2.	<i>Karpacki</i>	1993	Polska, Ukraina, Słowacja, Węgry
3.	<i>Sprewa–Nysa–Bóbr</i>	1993	Polska, Niemcy
4.	<i>Pro Europa Viadrina</i>	1993	Polska, Niemcy
5.	<i>Tatry</i>	1994	Polska, Słowacja
6.	<i>Bug</i>	1995	Polska, Ukraina
7.	<i>Pomerania</i>	1995	Polska, Dania, Szwecja, Niemcy
8.	<i>Glacensis</i>	1996	Polska, Czechy
9.	<i>Niemen</i>	1997	Polska, Litwa
10.	<i>Pradziad</i>	1997	Polska, Czechy
11.	<i>Bałtyk</i>	1998	Polska, Szwecja
12.	<i>Śląsk Cieszyński</i>	1998	Polska, Czechy
13.	<i>Silesia</i>	1998	Polska, Czechy
14.	<i>Beskidy</i>	2000	Polska, Słowacja

Źródło: [8, s. 2].

Porównując charakter euroregionów na granicy wschodniej i zachodniej Polski można wyróżnić **dwie modele współpracy euroregionalnej**:

- celowy związek gmin (model samorządowy) – dominuje on na pograniczu zachodnim oraz południowym kraju; inicjatorami i stronami porozumień euroregionalnych są samorządy gminne; przykładami tego typu współpracy euroregionalnej są następujące euroregiony: Pomerania, Pro Europa Viadrina, Sprewa–Nysa–Bóbr, Nysa, Glacensis, Pradziad, Śląsk Cieszyński i Beskidy;

- związek międzyregionalny (model administracyjno-samorządowy) – występuje na pograniczu wschodnim i południowo-wschodnim kraju; charakteryzuje się znacznym zaangażowaniem czynników rządowych, co często wynika ze specyfiki politycznej partnerów współpracy (np. braku samorządów gminnych); jako przykłady tego typu współpracy można wymienić następujące euroregiony: Niemen, Bug, Karpacki oraz w pewnym zakresie Tatry.

6. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA WSPÓŁPRACY TRANSGRANICZNEJ

Kluczową kwestią współpracy transgranicznej jest sprawa finansowania wspólnych przedsięwzięć.

Jednym ze źródeł finansowania współpracy euroregionalnej są **składki członkowskie uczestników porozumienia**. Pieniądze te gromadzi się na oddzielnych kontach, na zasadach określonych w statutach euroregionów.

Innym źródłem finansowania są **rezerwy celowe z budżetu państwa** oraz **subwencje pochodzące z budżetów jednostek samorządowych (gminnych, powiatowych i wojewódzkich)**.

Największe znaczenie mają jednak **środki pomocowe z Unii Europejskiej**. Wśród nich szczególną rolę odgrywa zainicjowany w 1994 r. **Program Współpracy Przygranicznej Phare-CBC (Cross-Border-Cooperation)**. Projekty finansowane w ramach tego programu powinny mieć charakter transgraniczny i niekomercyjny. W latach 1995–1999 działał **Phare-CBC I**, w ramach którego realizowano 15 programów na łączną kwotę ponad 296 mln euro. Realizowane programy obejmowały 318 projektów. W tej liczbie największy udział stanowiły projekty w ramach pięciu programów współpracy polsko-niemieckiej (około 250 mln euro). Kolejne cztery programy na kwotę 1 mln euro to programy współpracy w regionie Morza Bałtyckiego. Charakter współpracy przygranicznej miały także dwa programy trójstronne polsko-czesko-niemieckie na ogólną kwotę 1,5 mln zł [11, s. 46–47].

W latach 2000–2006 powstał **Phare-CBC II**, którego podstawowymi priorytetami są: wsparcie rozwoju sieci drogowej i przejść granicznych, ochrona środowiska oraz wsparcie euroregionów i realizowanych przez nie tzw. projektów miękkich (dotyczą one takich przedsięwzięć, jak: warsztaty, seminaria, szkolenia, doradztwo, wymiana informacji itp.). Nowością, w porównaniu do lat ubiegłych, jest konieczność potwierdzenia udziału partnera z drugiej strony granicy w realizacji przedsięwzięcia. Aktualnie środki programu wynoszą około 53 mln euro rocznie [3, s. 33].

Innym programem związanym ze współpracą transgraniczną jest **Phare-CREDO**. Stanowi on wielonarodowy program dotacji dla projektów w zakresie współpracy przygranicznej pomiędzy krajami Europy Środkowej i Wschodniej, bądź krajami Europy Środkowej i Wschodniej a krajami Wspólnoty Niepodległych Państw. Celem programu jest promocja dobrosąsiedzkich stosunków, stabilizacja socjalna i rozwój gospodarczy w regionach przygranicznych poprzez finansowanie projektów, które w pozytywny sposób wpływają na obie strony

pogranicza. Program przewidziany jest na lata 1998–2001. Jego budżet wynosi 7,7 mln euro [11, s. 51].

Wsparcie finansowe w formie dotacji jest prowadzone na zasadzie:

- minimum 1000 euro na wsparcie projektów „miękkich” i „twardych”;
- maksimum 50 000 euro dla projektów „miękkich” i 300 000 euro dla projektów „twardych” (projekty „twarde” dotyczą przedsięwzięć infrastrukturalnych o małej skali).

Kolejnym programem jest zainicjowany w 1990 r. przez Unię Europejską program **INTERREG**, obejmujący swoją pomocą regiony przygraniczne krajów członkowskich. W 1994 r. rozpoczęła się jego druga edycja – **INTERREG II**. Program ten jest oparty na pięcioletnich projektach. Obecnie szczególnie wspiera się regiony położone na zewnętrznych granicach Unii Europejskiej. Polska korzysta z tego programu w bardzo ograniczonym zakresie i dotychczas tylko trzy finansowane projekty mają polskich partnerów. Wszystkie one są ulokowane na granicy polsko-niemieckiej, a finansowanie działań po stronie polskiej zapewnia Phare-CBC.

Podsumowując należy stwierdzić, że w porównaniu do istniejących potrzeb, kierowana do regionów przygranicznych pomoc finansowa jest niewielka. Większość środków unijnych trafia do regionów przygranicznych państw członkowskich. Sytuacja ta powinna ulec zmianie w momencie wejścia Polski do UE.

7. WNIOSKI

Dokonana analiza uwarunkowań współpracy transgranicznej pozwala na sformułowanie następujących wniosków:

1. Z uwagi na położenie geopolityczne Polski nasz kraj staje się ważnym ogniwem integracyjnym w przestrzeni europejskiej. Należy wykorzystać ten fakt poprzez umiejętne działania zarówno w sferze polityki interregionalnej (rządowej), jak i intraregionalnej (samorządowej). Współpraca transgraniczna powinna być traktowana jako istotny czynnik rozwoju regionalnego i lokalnego.
2. Nie można dopuścić do marginalizacji wschodnich obszarów przygranicznych. Jest to szczególnie aktualny problem w kontekście akcesji naszego kraju do struktur europejskich i konieczności uszczelnienia granicy wschodniej jako przyszłej, zewnętrznej granicy Unii Europejskiej.
3. Najwyższą formą współpracy transgranicznej są euroregiony. W Polsce należy stworzyć czytelny i stabilny system ich finansowania. Szczególną rolę mogą tu odegrać programy Unii Europejskiej promujące transgraniczną współpracę regionalną (np. Phare-CBC, Phare-CREDO) oraz w ograniczonym zakresie – INTERREG II).
4. Jakość i intensywność współpracy transgranicznej zależeć będzie w przyszłości od działań zmierzających do likwidacji licznych barier i ograniczeń z nią związanych (formalnoprawnych, instytucjonalnych, infrastrukturalnych, finansowych, gospodarczych, społecznych i środowiskowych).

LITERATURA

1. Chojnicki Z., *Uwarunkowania rozwoju regionu nadgranicznego. Koncepcje i założenia teoretyczne*, [w:] Parysek J.J., Gruchman B. (red.), *Studia rozwoju i zagospodarowania przestrzennego*, t. 2, Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Centrum Badań Gospodarki Regionalnej, Poznań 1998.
2. Ciok S., *Wpływ granicy i współpracy transgranicznej na rozwój lokalny i regionalny zachodnich obszarów przygranicznych*, [w:] Mync A., Szul R. (red.), *Rola granicy i współpracy transgranicznej w rozwoju regionalnym i lokalnym*, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1999.
3. Kozak M., Pyszkowski A., Szewczyk R., *Słownik rozwoju regionalnego*, Polska Agencja Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2000.
4. Mierosławska A., *Euroregiony na granicach Polski*, Studia i Monografie, z. 91, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa 1999.
5. Mierosławska A., *Uwarunkowania rozwoju współpracy transgranicznej wschodnich regionów Polski*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa 2000.
6. Olszewski M., *Współpraca euroregionów*, adres internetowy: www.exporter.pl
7. Palmowski T., *Rola regionów transgranicznych w procesie integracji Europy Bałtyckiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2000.
8. Rasz H., *Euroregiony na granicach Polski*, Informacje Biura Sejmu RP, Informacja nr 686, adres internetowy: www.biurosejmu.gov.pl/teksty/i-686
9. Ruszkowski J., Górnicz E., Żurek M., *Leksykon integracji europejskiej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998.
10. Staszewski W.S., *Podstawy prawne współpracy transgranicznej*, [w:] Wrzosek S. Dobrzański G. (red.), *Europregion Niemen. Analiza rozwoju społeczno-gospodarczego polskiej części regionu*, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok 2000.
11. Warda J., Kłosowski W., *Programy pomocowe dla samorządów 1999/2000*, Agencja Rozwoju Komunalnego, Warszawa 1999.